

Коляструк О.

ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМИН БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ З ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ У 1920-і рр.

Проблема взаємин радянських владних органів з інтелігенцією у 1920-і рр. в сучасній російській¹ та українській² історіографії розробляється доволі активно. Дослідники одностайні у тому, що впродовж першого радянського десятиліття ці відносини не були сталими, вони змінювались залежно від загальних обставин політичного, економічного життя в країні, від впливу зовнішньополітичних чинників, врешті, від міри адаптації інтелігенції до реалій нової державності. Зазвичай, амплітуду стосунків влади та інтелігенції, учені визначають відповідно до загальноісторичної (суспільно-політичної) періодизації: від доби «військового комунізму» крізь «нову економічну політику», до «великого перелому». Українськими дослідниками, зрозуміло, не залишений поза увагою контекст національної політики радянської держави, передусім курс коренізації (в УСРР, відповідно, це «українізація») та пов'язане (хоча зумовлене попереднім історичним періодом) з ним «національно-культурне відродження». Втім, історичні факти і документи дозволяють у проблемі владних стосунків з інтелігенцією виділити й інші рубежі, що мали специфічний відбиток на цих взаєминах.

Період кінця 1920 р. – початку 1921 р. характеризувався загальною кризою суспільно-політичного, соціально-економічного і національно-культурного життя. Проголошення непу у березні 1921 р. – вимушений крок більшовиків, що в цілому визначив зміни в усіх галузях державного і суспільного життя. Перехід від режиму військового часу потребував і зміни політики стосовно різних соціальних верств, в тому числі й інтелігенції. Конфронтація професури і страйки викладацької інтелігенції у 1921 р., з одного боку, та необхідність налагодження мирного будівництва, з іншого, змушували владу більшовиків замислитися про стосунки з нею. Зрозуміло, що мирне будівництво в зруйнованій, ізольованій країні не могло відбуватися без залучення вітчизняних спеціалістів – фахівців у різних галузях.

Справді з весни 1921 р. у більшовицькому керівництві взяла гору так звана «м'яка» лінія стосовно інтелігенції. Суть цієї, за висловом А.Луначарського, «культурної політики» виразилась у обмеженні цензури, наданні можливості працівникам розумової сфери публічно висловлювати свої погляди, врешті, у заявлених намірах боротьби зі «спецеїдством» тощо. Партія і радянська влада надавали інтелігенції можливість вільно виражати свої погляди, якщо вони «напрямую» не торкалися інтересів радянської влади тобто не мали «підбурювального характеру». Директива політбюро РКП(б) від 18 грудня

1921 р. рекомендувала «в інтересах більш повного використання культурно-інтелектуального потенціалу інтелігенції надати їй більш широкі можливості діяльності у загальнокультурному напрямку»³. Але інтелігенція мала бути відлученою від політики, щоб не загрожувати утвердженню ідеологічного монополізму більшовиків. Тому центр ваги у взаєминах з інтелігенцією був перенесений з репресій на ідеологічну роботу з нею⁴. Справді, у січні 1922 р. була ліквідована ВЧК (Всеросійська Надзвичайна Комісія), від якої натерпілись інтелігенти⁵, але практика репресій не відкидалась назавжди, оскільки спадщина «надзвичайки» перейшла до ОДПУ. У числі ліберизаційних заходів передбачалось розширити радянську періодику не партійно-політичними виданнями, переорієнтувавши газету «Вісті ВУЦВК» і створивши спеціальний журнал⁶ за активної участі інтелігенції. Втім, Л.Троцький, попереджаючи про небезпеку активізації інтелігенції, вимагав «певних меж» її публічній діяльності, хоч і рекомендував зважитися на розширення громадської активності інтелігенції: «Це дасть нам гарну інформацію і орієнтування про настрої в тих колах, звідки йдуть голоси на користь незалежних радянських газет, і дозволить краще орієнтуватися в суспільно-політичній ситуації і передусім бути в курсі настроїв основної маси інтелігенції»⁷. Того ж 1921 р. у Празі вийшов друком програмний маніфест російської емігрантської інтелігенції «Зміна віх».

Влітку-восени 1921 р. було ухвалено низку декретів і спеціальних рішень РНК РСФРР і РНК УСРР про покращення матеріально-побутових умов життя і діяльності інтелігенції, а також створено у зв'язку із цим спеціальні організації – ЦЕКУБУ (Центральна Комісія покращення побуту вчених) і ВУКСУ (Всеукраїнський комітет сприяння вченим). Практика масового виселення працівників розумової праці з їх помешкань у 1917-1920 рр. призупинялась, були проголошені перші укази про денаціоналізацію житла в особливих випадках⁸. «М'який» курс стосовно інтелігенції мав своєрідне переломлення й у справі допомоги голодуючим – у ряді випадків конфіскація церковного майна подавалась як добровільне добродійництво духівництва, хоча достеменно відомо, що до церковників вживали різних форм тиску. По завершенні громадянської війни відновлювали діяльність навчальні і наукові заклади, культурні установи. Того ж 1921 р. у Празі вийшов друком програмний маніфест російської емігрантської інтелігенції «Зміна віх», за яким більшовики були визнані продовжувачами російської ідеї. «Зміновіховство» більшовики підтримали фінансово а, можливо, його поява була інспірована ДПУ⁹.

Але, на нашу думку, слід погодитись з думкою фінського дослідника Т. Віхавайнена, що у політиці більшовиків стосовно інтелігенції 1921 рік – вочевидь не головна розподільна риска¹⁰. Це насправді лише певна

маркувальна межа, оскільки контроль і нагляд за інтелігенцією, як і в цілому за інтелектуально активними ідеологічними суперниками, не послаблювався і після 1921 р., швидше, навіть навпаки.

Так звану «поміркувану лінію» «мирного співіснування» зі спеціалістами і з освіченими класами в цілому, прийняту переважно всупереч волі рядових членів партії, невдовзі мала змінити «жорстка». Більшовики потребували послуг освічених людей, а ті, в свою чергу, не мали особливого вибору, якщо вони хотіли зберегти свої життя. Насправді це було досить неспокійне співіснування. Вироблені В.Леніним засадничі принципи у ставленні до інтелігенції як до буржуазної, ворожої верстви були наскрізними впродовж усіх 1920-х рр., ніколи не піддавались радикальній критиці, їх незначна вимушена корекція у перші роки непу була суто тактичною, продиктованою обставинами виживання влади. Не зайве нагадати, як, позуючи художнику Ю.Анненкову у 1921 р., В.Ленін розмірковував: «Взагалі, до інтелігенції, як Ви, напевне, знаєте, я великої симпатії не маю, і наше гасло «Геть неписьменність!» зовсім не слід тлумачити як прагнення до народження нової інтелігенції. «Ліквідувати неписьменність» слід лише для того, щоб кожний селянин, кожний робітник міг самостійно, без чужої допомоги, читати наші декрети, накази, звернення. Мета цілком практична. Тільки і всього»¹¹. До інтелігенції був суворо прагматичний, утилітарний підхід – використати для своїх цілей.

Визначена від початку як ворожий елемент, інтелігенція стала, за визначенням Ш.Фіцпатрік, «сурогатом буржуазії» та об'єктом гніву занепокоєної партійної еліти, перед якою відкривалась перспектива опинитися сам на сам перед світом ворожого «дрібнобуржуазного» селянства і ненадійного робітничого класу, що перебував «під впливом різноманітних анархістських елементів». Дослідниця пропонує подивитись на стосунки партії та інтелігенції у 1920-і рр. як на «дві конкуруючі еліти, прикро взаємопов'язані, що запекло і не соромлячись у засобах змагаються за досягнення своїх цілей, будучи єдиною можливими претендентами на лідерство у роздробленому і неспокійному післяреволюційному суспільстві»¹². Для політично активних інтелігентів, «совісті революції», початок непу був ознаменований показовими процесами і розправами. Стало очевидним, що радянська влада не просто продовжує традиції царської політичної сваволі, але й перевершить самодержавство по жорстокості і масштабу. Судово-політичні процеси над есерами і меншовиками викрили рівень інтелектуально-ідеологічної несвободи, хоч і замасковані «м'якими» вироками.

Депортація цвіту інтелігенції у 1922 р., (і, особливо, сама підготовка цієї «операції») стала чи не найяскравішим підтвердженням стабільно незмінного курсу взаємин з інтелігенцією. Задеклароване непівське «пом'якшення» не

забезпечило прийняття більшістю інтелігенції ідеології більшовизму, вона не зрадила своїх переконань, щонайбільшим її компромісом було відновлення професійної діяльності, але не на користь режиму і влади, а в ім'я служіння науці і вітчизні. Більшовицьке керівництво від самого початку розуміло, що велетнів думки (чи велетнів духу!) не зламати, не спокусити ні наркомівськими пайками, ні обіцянками перспектив, ні відзнаками і посадами. 3 серпня 1922 р. ЦК КП(б)У надіслав до центрального політбюро список з 77 осіб, рекомендованих на висилку. «Більшовики знали, що як довго існує справжня, незалежна інтелігенція, так довго її устами вільний людський дух протестуватиме проти грубого догматизму доктрини та проти комуністичної злочинної практики», як пізніше підсумував І. Лисяк-Рудницький¹³.

Здійснений І.Казаніним аналіз документів допитів заарештованих інтелектуалів дозволив досліднику дійти висновку, що доля підслідних була вирішена наперед на рівні ЦК РКП(б) та ДПУ, а їх відповіді на обов'язкові «ключові питання» (про структуру радянської влади, про завдання інтелігенції та громадськості, про ставлення до інших партій та «зміновіхівців», про політику рад у галузі вищої школи тощо) були способом використання мозків опонента для з'ясування реальної розстановки сил і вироблення плану дій на перспективу¹⁴. Депортацією, по-перше, усувались найбільш небезпечні ідейні опоненти; по-друге, вносився розкол у інтелігентське середовище; по-третє, вироблялись нові і вдосконалювались апробовані способи контролю над інтелігентами і методи їх використання у цілях влади. Слід погодитись, що «помірковані» заходи у 1921-1922 рр. досягли своїх цілей: інтелігенція відмовилась від «лобових атак» режиму, втратила найяскравіших своїх лідерів через депортацію або вимушену «внутрішню» еміграцію незгодних, і, головне, влада підживила негативне ставлення робітничо-селянського суспільства до працівників розумової і творчої праці – їх продовжували вважати ідейними опонентами і практичними ворогами „розгорнутого соціалістичного будівництва”. Інтелігенція, під якою розуміли сукупність освічених класів, що працювали в радянській економіці, залишалась у розряді «буржуазних спеціалістів». Що стосується творчої інтелігенції, «майстрів культури», значна частина її також була на той момент потіснена представниками «пролетарської» культури, особливо пролеткультівцями¹⁵.

Репресивна за суттю політика стосовно інтелігенції й надалі залишалась константою «як послідовне змагання до повного підкорення. Цього напрямку притримувалися більшовики незмінно за всі роки свого панування, хоч декілька разів міняли свою тактику»¹⁶. Наступні роки – 1923-1925 – у стосунках влади і інтелігенції можна умовно назвати періодом дискусій. В цей час влада активно прагнула налагодження діалогу з інтелігенцією. Цей діалог здійснювався у формі літературно-публіцистичної і наукової полеміки

на сторінках партійної, радянської і незалежної преси, а також в диспутах між представниками влади і інтелігенції¹⁷. Головний лідер та ідеолог «м'яких» комуністів А.Луначарський наголошував: «З точки зору суспільства, інтелігенція є групою спеціальних осіб, що мають вищі функції по організації досвіду, його збереженню і розвитку як у галузі знання, так і у сфері почуттів»¹⁸. Прихильникам поновлення «жорсткої» лінії він нагадував: «Не маючи можливості обійтися без інтелігенції взагалі, ми можемо створити свою власну інтелігенцію на місці старої... Але... поки зійде сонце нової інтелігенції, роса очі виїсть. По-перше, ця інтелігенція спочатку буде мати порівняно обмежений досвід. Врешті, вчитися новій інтелігенції ні у кого, як у старої. Так що навіть за наявності власної робітничо-селянської інтелігенції, ми зацікавлені у збереженні старої інтелігенції»¹⁹. На противагу йому М.Бухарін наполягав на ідейному перевихованні інтелігенції, яка мала служити не народу, а владі, режиму.

В УСРР ці дискусії про роль інтелігенції тривали у контексті розв'язання завдань партійного курсу коренізації. Українську інтелігенцію було спокушено національно-культурними перспективами. Сподівання на еволюцію більшовизму було притаманне значній кількості задіяних в українізації боротьбистів і укапістів, художньо-митецька і науково-освітня інтелігенція покладалась на можливість професійно служити національній ідеї в умовах проголошеної національної політики. Можна твердити, що саме у цей час «приручення» національної інтелігенції було найбільш результативним. Влада у цей час активно використовувала такі способи завоювання інтелігенції як її етатизація (одержавлення, радянізація), ідеологізація (більшовізація), уніфікація і колективізація інтелектуальної праці (деіндивідуалізація), денаціоналізація (неорусифікація) тощо²⁰. У ході журналістської і літературної дискусій більшовицькій владі вдалося не тільки визначити лідерів національної свідомості в радянській Україні та за її межами, а й використати пафос національно-культурного піднесення на закріплення режиму. Так званий діалог національної інтелігенції з владою в умовах «українізації» обернувся провокуванням «шумськізму», «хвильовізму», «волобуєвщини», що, по суті, було перемогою влади над інтелігенцією.

Зваженими і справедливими вважаємо висновки С.Красильникова про зміни становища інтелігенції на середину 1920-х рр., вона «перестала являти небезпеку політичній та ідеологічній гегемонії ВКП(б) в суспільстві і в своїй масі була поставлена на службу радянській владі, обслуговуючи і задовольняючи її потреби. На цей час спеціалісти старої формації вже жили в інших соціально-економічних і політичних умовах: змінився їх статус, матеріальне і правове становище, різко впав престиж інтелектуальної праці і авторитет її носіїв; посилювались антиінтелігентські настрої, відбулось обмеження прийому

до вищих навчальних закладів дітей спеціалістів, позбавлення їх самих виборчих прав та обмеження при прийомі в партію; зріс рівень безробіття серед інтелігенції, причиною якого була не стільки професійна некомпетентність, скільки політична неблагонадійність»²¹. Різні групи інтелігенції мали неоднакові становище і соціальні перспективи.

Початок політики індустріалізації знаменував зміщення інтересу влади у стосунках з інтелігенцією з інтелектуально-світоглядної сфери у практично-прикладну. Приблизно з кінця 1925 р. інженерно-технічна інтелігенція стала отримувати від влади більше знаків уваги порівняно з гуманітарною. По-перше, на часі стояли практичні цілі реалізації індустріалізації, по-друге, «технарі» були найменш безпечними, оскільки фахово не продукували світоглядних ідей. Для працівників інженерно-технічного сегменту створювались кращі матеріально-побутові умови, їх заробітна платня порівняно з гуманітаріями була значно вищою, велася рішуча боротьба з проявами «спецеїдства». У другій половині 1920-х рр. посилюється соціальна корозія в інтелігентському середовищі, зумовлена формуванням адміністративно-партійної номенклатури і «пролетарсько-селянських спеціалістів». «Шахтинська справа», а слідом за нею «справа СВУ» остаточно припинили діалоги і дискусії влади з інтелігенцією.

Таким чином, політика партії більшовиків стосовно інтелігенції у 1920-і рр. мала чітку спрямованість по приборканню інтелігенції, використанню її потенціалу для розпочатого «соціалістичного» будівництва. У ставленні до інтелігенції в партійно-державному керівництві склалось два основних угруповання – так звані «м'які» і «жорсткі». На різних етапах боротьба між ними точилась у відкритому чи завуальованому вигляді, але в будь-якому разі вона не зашкодила досягненню мети.

¹ Казанин И.Е. Забытое будущее: Советская власть и российская интеллигенция в первое послеоктябрьское десятилетие. – Волгоград, 2001. – 268 с.; Соскин В. Л. Власть и интеллигенция в 20-е гг.: политика партнерства или дискриминации? // Российская интеллигенция: XX век: Тез. докл. и сообщ. науч. конф. / Отв. ред. В. Г. Чуфаров. – Екатеринбург, 1994. – С.134-145; Раскатова Е. М. «Власть и художественная интеллигенция» как исследовательская проблема в отечественной историографии 1990–2000-х гг. // Культура и интеллигенция России XX века как исследовательская проблема: итоги и перспективы изучения: Тез. докл. науч. конф. – Екатеринбург, 2003. – С. 162–164; Волгушева А.О. Культурная политика Советской власти и художественная интеллигенция (1917-1932 гг.): Дис. ... канд. ист. – Саратов, 2004 – 208 с. та ін.

² Касьянов Г.В. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпритацій // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла

- Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип.8. – Вінниця, 2004. – С.3-15; Очеретянко В.І. Влада і інтелігенція у 1920-1930-х рр.: історіографія проблеми // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип.33. – К., 2006. – С.309-316; Коляструк О.А. Проблеми історії національної інтелігенції 1920-х рр. у сучасній українській історіографії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця, 2006. – Вип.11. – С.36-41
- ³ Цит. за: Казанин І.Е. Вказана праця. – С.120
- ⁴ Див.: Федюкин С.А. Борьба с буржуазной идеологией в условиях новой экономической политики. – М., 1976
- ⁵ Див., напр.: Листування В.Г.Короленка з Х.Г.Раковським та О.Г.Раковською //Березіль. – 1991. – №1, 2
- ⁶ Саме з цією метою було започатковано у 1923 р. громадсько-літературний «Червоний шлях»
- ⁷ Цит. за: Казанин І.Е. Вказана праця. – С.123
- ⁸ Державний архів Харківської області. – Ф.Р-203. – Оп.1. – Спр.566. – Арк.22
- ⁹ Вихавайнен Т. Внутренний враг: борьба мещанством как моральная миссия русской интеллигенции. – СПб., 2004. – С.152
- ¹⁰ Вихавайнен Т. Вказана праця. – С.138
- ¹¹ Анненков Ю.П. Дневники моих встреч. Цикл трагедий. – М., 1991. – Т.2. – С.270
- ¹² Fitzpatrick Sh. The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia. Ithaka; London, 1992. – Р.4-6
- ¹³ Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.367
- ¹⁴ Казанин І.Е. Вказана праця. – С.141-143
- ¹⁵ Примочкина Н.Н. Писатель и власть. – М., 1988. – С.86-89
- ¹⁶ Лисяк-Рудницький І. Вказана праця. – С.366
- ¹⁷ Судьбы русской интеллигенции. Материалы дискуссий 1923-1925 гг./ Под ред. В.Л.Соскина. – Новосибирск, 1991.
- ¹⁸ Луначарський А.В. Место и роль интеллигенции в обществе. Сб.ст. – М., 1923. – С.5
- ¹⁹ Судьбы русской интеллигенции... – С.22-23
- ²⁰ Коляструк О.А. Національна свідомість української інтелігенції у контексті політичних змін кінця ХІХ – 20-х рр. ХХ ст.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця, 2005. – Вип.9. – С.144
- ²¹ Красильников С.А. Предисловие // Судьбы русской интеллигенции... – С.9